

Νέες παρατηρήσεις στον τονισμό της κοινής νεοελληνικής: μετακινήσεις και τροποποιήσεις τόνου

1. Εισαγωγικά

Σε άλλη μελέτη (βλ. Σετάτος 1994α) είχα εξετάσει σε γενικές γραμμές τις διαφοροποιητικές λειτουργίες προσωδιακών στοιχείων της κοινής νεοελληνικής (ΚΝΕ), διακρίνοντας λέξεις τονικές και άτονες (πρωτοτονικές, δευτεροτονικές, άτονες, εμφατικές), δίτονες και πολύτονες, διπλοτονικές και αλλοτονικές, χαστοτονικές, ακίνητου (σταθερού) και μετακινούμενου τόνου. Τα φαινόμενα όμως του τονισμού της ΚΝΕ, και γενικότερα τα προσωδιακά της φαινόμενα (βλ. και Σετάτος 1982· 1985), παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία μορφών και λειτουργιών. Ορισμένα απο τα θέματα αυτά, συμπληρωματικά των ανωτέρω, θα εξεταστούν παρακάτω.

2. Είδη τόνων

Η ΚΝΕ διαθέτει τέσσερις τονικές καταστάσεις και διαφοροποιήσεις: ατονία (τόνος 0, μηδενικός) – υποτονία (τόνος 1, αδύνατος, δευτερεύων) – τονικότητα / πρωτοτονία (τόνος 2, βασικός, κανονικός) – υπερτονία (τόνος 3, εμφατικός / αντιδιαστολής / υπογράμμισης). Στην κλίμακα αυτή θα μπορούσαν να προστεθούν: στην αρχή της κλίμακας η τονική διαγραφή (τόνος 0, απώλεια συλλαβής και τόνου) και στο τέλος η τονική ακρότητα (τόνοι 4 κ.ε., έντονοι τόνοι μέχρι κραυγές). Η παραδοσιακή γραμματική διακρίνει δύο κυρίως καταστάσεις, τις άτονες και τις τονισμένες λέξεις, και περιπτώσιακά κάνει λόγο για εμφατικό τονισμό. Αυτό που λείπει είναι η διάκριση των τόνων 2 και 1, που έχει διακριτική λειτουργία (πρβ. *δέ συναντήσαμε κανε¹να τρελό = ε¹να τρελό = κάποιιο τρελό – δέ συναντήσαμε κανε²να τρελό = ούτε ε²να τρελό· τι¹ποτε νέα; – τι²ποτε νέα;*), όπως και η θέση του τόνου (π.χ. *γέρος – γερός*).

3. Σταθερότητα και μετακίνηση τόνου

Η ΚΝΕ εμφανίζει κατα περιπτώσεις σταθερότητα ή μετακίνηση τόνου ή ακόμη σταθερότητα και μετακίνηση.

3.1 Σταθερότητα / αμετακινήσια

Η σταθερότητα ή αμετακινήσια του τόνου θεωρήθηκε ως μιά τάση της δημοτικής κατα την κλίση ονομάτων (κανονικά των επιθέτων), π.χ. *σίδερο, σίδερου* και όχι **σιδέρου* (πρβ. όμως το λόγιο *σίδηρος, σιδήρου* και όχι **σίδηρου*), αλλά και *άρρωστων* (επίθετο) – *αρρώστων* (ουσιαστικό), πρβ. *των άρρωστων πραγματικά αρρώστων πρόσωπο*, γεν. *προσώπου / πρόσωπου* (λαϊκότερο, πρβ. και τη μεταφορική χρήση *το πρόσωπο = ο περιού ο λόγος, ο αγαπητικός κλπ., τα προσώπατα = τα σπουδαία πρόσωπα, και ειρωνικά*).

Η εμφάνιση της αμετακινήσιας στην εξέλιξη της ελληνικής (πρβ. στα αρχαία ελληνικά μόνο *πρόσωπο, προσώπου* κλπ., φαινόμενα όπως *πολέμοι*, που σχετίστηκαν στο

παρελθόν με αρχαίες ελληνικές διαλέκτους) απαιτεί μία εξήγηση και πρέπει να συνεξεταστεί μαζί με άλλα φαινόμενα (βλ. παρακάτω 3.2 στο 1 και στο 2, 4.3).

3.2 Μετακίνηση τόνου

Η μετακίνηση τόνου στην ΚΝΕ μπορεί να εξεταστεί ιστορικά (βλ. 3.1) και συγχρονικά, ως καταβίβασμός και αναβίβασμός (με αφετηρία τον βασικό τόνο, που παραδοσιακά είναι της ονομαστικής του ενικού και του πρώτου ενικού προσώπου του ενεστώτα της οριστικής της ενεργητικής φωνής), στο πλαίσιο της λέξης ή του συντάγματος (π.χ. *άνθρωπος, ανθρώπου· ξερόβηχας· νά_ητανε*).

1) Καταβίβασμός τόνου

Ο καταβίβασμός του τόνου σημαίνει μετακίνηση του τόνου προς το τέλος της λέξης (στα αρχαία ελληνικά υπάκουε στον κανόνα «μεταξύ του χρόνου που φέρει τον τόνο και του τελικού χρόνου της λέξης δέν μπορούν να μεσολαβούν δύο χρόνοι, εκτός αν ανήκουν στην ίδια συλλαβή»: *πόλεμος, πολέμου· άνθρωπος, ανθρώπου*).

Η ΚΝΕ (βλ. Τριανταφυλλίδης 1991) ακολουθεί τα εξής:

- τον κανόνα της τρισυλλαβίας, π.χ. *κέρασμα, κέρασματα· κοίταγμα, κοιτάγματος·*
- τον αρχαίο ελληνικό τονισμό, π.χ. *άνθρωπος, ανθρώπου / ανθρώπων·*
- τους κανόνες της ΚΝΕ, π.χ. *παιδί, παιδι_ού, παιδι_ά· πατέρας, πατέρες* αλλά και *πατεράδες·*
- φρασεολογικούς κανόνες, π.χ. *χρόνος, χρόνων* αλλά και *χρονώ(ν)* (π.χ. *είναι πέντε χρονών· δέκα χρονώ άρχισε να μαθαίνει μουσική·*
- κανόνες της παραγωγής, π.χ. *άνθρωπος → ανθρωπάκι·*
- κανόνες λαϊκής φόρτισης, π.χ. *γάιδαρος, γάιδαροι* αλλά και *γαϊδάροι· α(ν)θρώποι· πολέμοι· διαβόλοι* (πρβ. *διαβόλοι τριβόλοι*).

2) Αναβίβασμός του τόνου

Αναβίβασμός του τόνου, δηλαδή μετακίνηση του τόνου προς την αρχή της λέξης, εμφανίζεται:

- σε περιπτώσεις όπως *ν' ανεβώ / ν' ανέβω·*
- σε παράγωγα όπως *ζεστός → ζέστη* (πρβ. *είναι ζεστή ημέρα σήμερα – είναι ζέστη σήμερα*), *αναφτός → αναφτος* (= *ανάναφτος*), *κοντός → Κόντος, χρηστός / Χριστός → Χρίστος·*
- σε σύνθετα όπως *νέα πόλη → Νεάπολη* (πρβ. *πήγε στη νέα πόλη – πήγε στη Νεάπολη*), *ξερός βήχας → ξερόβηχας, ξερόβουνο και ξεροβούνι* (πρβ. *ξερό βουνό*), πρβ. δημοτικά και λαϊκά σύνθετα με λόγια, π.χ. *αερόπλανο και αεροπλάνο*.

3) Βάση εξακρίβωσης καταβίβασμού ή αναβίβασμού

Για να χαρακτηρίσουμε μία μετακίνηση τόνου ως καταβίβασμό ή αναβίβασμό, χρειαζόμαστε έναν τύπο που να μπορεί να θεωρηθεί βασικός ή κάποια κριτήρια (βασικά χαρακτηριστικά της γλώσσας, ιστορική εξέλιξη κλπ.), όπως στις περιπτώσεις:

- αρχαίο ελληνικό *καταβῶ > κατεβῶ > κατέβω* (ίσως επειδή θεωρήθηκε σύνθετη λέξη)·
- *κοντός > Κόντος* (προϋπήρξε το προσηγορικό του κύριου ονόματος)·
- *έγραφα – γράψαμε* (η αύξηση διασώθηκε όταν τονίζονταν, αλλιώς χάνεται [πρβ.

απώλεια πολλών άτονων αρκτικών φωνηέντων, π.χ. *εύρίσκω > βρίσκω*) και εφαρμόζεται ο νόμος της τρισυλλαβίας (βλ. Τριανταφυλλίδης 1991, 42).

Σε άλλες περιπτώσεις δέν είναι εύκολη η εξακρίβωση βασικού τύπου, όπως:

- κριτήριο κλιτικής βάσης: αιτιατικής ή ονομαστικής για τα ονόματα (πρβ. τονική εξίσωση, βλ. Τριανταφυλλίδης 1991, 41· 228)·
- πιθανή αναλογική επέκταση τονισμού πλάγιων πτώσεων πληθυντικού:
άνθρωπος / *ανθρώπος, άνθρωπου / ανθρώπου, άνθρωπο / *ανθρώπο (πρβ. όμως το λαϊκό *ανθρώπω*), *άνθρωπε! / *ανθρώπε! / *άνθρωπο! / *ανθρώπο!*, *άνθρωποι / ανθρώποι* (λαϊκό), *ανθρώπων / άνθρωπων* (? για αποφυγή ανάλυσης ως *άνθρωπο*) / *ανθρώπω, άνθρωπους / ανθρώπους*·
- σύγχυση: *άνθρωπων* (? , λόγω αποφυγής σύγχυσης με τον τύπο *άνθρωπο*)·
- επιδράσεις άλλων τύπων: *κάβουρας, κάβουρες* αλλά και *καβούροι*, πρβ. *καβούρι, καβούρια· κότσυφας / κότσυφος, κότσυφες / κοτσύφοι / κοτσύφηδες* (αλλά *κόλακας, μόνο κόλακες / *κολάκοι*).

3.4 Λειτουργίες αμετακινήσιας και μετακίνησης του τόνου

Η αμετακινήσια του τόνου φέρνει σε αντίθεση λεξιλογικά στοιχεία, η μετακίνηση τις κλιτικές μορφές, όπως:

- διάκριση όμοιων κατα τα άλλα λέξεων (ελάχιστα ζεύγη): *ζέστη – ζεστή· μη – μή, ε¹νας – ε²νας· δίνω – δεινό· πίνω – πεινώ· κάλλος – καλός* κλπ·
- διάκριση τύπων της ίδιας λέξης (κλιτικές μορφές): *περνά – πέρνα· χρόνω – χρονώ* κλπ. (αλλά πρβ. και *φάκελοι – φακέλοι· πέρασε – πέρασε!* κλπ.)·
- συντακτικές εκφορές: συνταγματικές ενότητες (π.χ. *έγκλιση – πρόκλιση: το χειρόγραφο του δάνεισε – το χειρόγραφο του δάνεισε*), *ευθύς – πλάγιος λόγος* (π.χ. *με ρώτησε «τι² κάνει ο φίλος του;» – με ρώτησε τι¹ κάνει ο φίλος του*)·
- λεξιλόγιο: παραγωγή (νέα, συγγενής της ριζικής, σημασία, καταβίβασις του τόνου: *άλογο → αλογάκι*, πρβ. και κλίση: *μέρη, μερών· άλογο, αλόγων· πέρασα, περάσαμε*), σύνθεση (ένωση δυό λέξεων / σημασιών, αναβίβασις του τόνου: *παλιό σπίτι → παλιόσπιτο· γέρος λύκος → γερόλυκος*, πρβ. και φορτίσεις των συνθέτων)·
- φορτίσεις: επίπεδα της γλώσσας (π.χ. *άνθρωποι – ανθρώποι: ουδέτερο – λαϊκό· σιδηροδρόμου – σιδηρόδρομου: δημοτικό – λαϊκό· τερακότα – τέρα κότα: λόγιο – ξενικό· ξερόβουνο – ξεροβούνι: ουδέτερο – φορτισμένο· πρβ. και παλιόσκουπα – παλιοσκούπα, όπου καί τα δυό είναι φορτισμένα, αλλά το δεύτερο είναι εντονότερο, διότι αφορά τη στάση του ομιλητή*)·
- αντίθεση δημοτικών – λόγιων: τονική εξίσωση (σταθερότητα τόνου) στη δημοτική – μετακίνηση τόνου στη λόγια κλίση ονομάτων.

4. Τροποποιήσεις του τόνου και λειτουργίες τους

Οι τόνοι της ΚΝΕ (βλ. 2) μπορούν να τροποποιηθούν (πρβ. μετατονισμούς, βλ. Σετάτος 1994β) στη θέση που βρίσκονται, για να εκτελέσουν ποικίλες λειτουργίες. Συχνά στις τροποποιήσεις αυτές και στις λειτουργίες τους συμβάλλουν και άλλα γλωσσικά στοιχεία (βλ. 4.3).

4.1 Μεταβολές τόνων κατα τις τροποποιήσεις

Οι μεταβολές των τόνων κατα τις τροποποιήσεις μπορούν να διαιρεθούν σε δύο ομάδες:

1) Αναβίβαση (εξύψωση, ανύψωση) της βαθμίδας του τόνου:

Κατα την αναβίβαση (έξαρση, υπογράμμιση, αντιδιαστολή) παρουσιάζονται οι εξής περιπτώσεις:

- τόνος 0 → τόνος 1, π.χ. *είναι για¹ τη Μαρία όχι απο¹ τη Μαρία* (βλ. και 1, 2)·
- τόνος 1 → 2, π.χ. *είσαι για² την εκδρομή ή κατα² της εκδρομής*·
- τόνος 2 → 3, π.χ. *είναι για τη Μαρι³α* (και όχι για τον Πέτρο)· *είσαι για την εκδρομη³*; (ή τίποτε άλλο);·
- τόνος 3 → 4, π.χ. *θέλουμε εκδρομή⁴η!*

2) Καταβίβαση της βαθμίδας του τόνου:

Κατα την καταβίβαση (ατονία, χαλαρότητα, ασθενικότητα) παρουσιάζονται οι εξής περιπτώσεις:

- τόνος 0 → ∅: απώλεια άτονης συλλαβής, πρβ. *κανε¹να φρούτο* → *κανα φρούτο*· *πόσες φορές θα σ' το πώ;! (αντί πόσες φορές θα σου το πώ;!)*·
- τόνος 1 → 0, π.χ. *κανε¹να φρούτο* → *καν⁰να φρούτο*·
- τόνος 2 → 1, π.χ. σε συντακτικές εκφορές, πρβ. *καινου²ργιο, ψηλο² σπίτι* → *καινου¹ργιο_ψηλο² σπίτι*·
- τόνος 3 → 2: μεταγλωσσική χρήση, π.χ. *το «α²χ»* (κανονικά *α³χ!*) *είναι επιφώνημα*·
- τόνος 4 → 3: σε ασκήσεις, π.χ. *οπλίσατε, σκοπεύσατε, «πυ³ρ»* (αντίθετα στην πραγματικότητα της μάχης: *πυ⁴υρ!*).

4.2 Κλίμακα τροποποιήσεων

Οι τροποποιήσεις όμως μπορούν να εμφανιστούν σε όλη την κλίμακα κάθε φορά, δηλαδή:

1) Τόνος μηδενικός (τόνος 0)

Ο τόνος αυτός, που εμφανίζεται στις άτονες συλλαβές (έλλειψη τόνου), μπορεί να τροποποιηθεί σε:

- τόνος ∅: έκθλιψη (π.χ. *τ' αέρι < το αέρι*)·
- τόνος 1: διάκριση ομωνύμων (π.χ. *προλογικός* = του προλόγου, αλλά *προ¹λογικο²ς* = πρίν απο την ανάπτυξη της λογικής, πρβ. *πα¹ραδώ²σανε* = παρέδωσαν, αλλά ? *πα²ραδώ²σανε* = έδωσαν υπερβολικά), τονική διόρθωση (π.χ. *διόρθωση* του *α²ρχισα...* σε *α²ρχισαμε¹*), πρίν απο παύση (π.χ. *μη¹ν...*, *ξέρεις, αρχίσει πάλι τα ίδια: ενδοιαστικό μην*), σε αντιθέσεις (π.χ. *υ¹πολογισμο²ς και α¹πολογισμο²ς*)·
- τόνος 2: έγκλιση (π.χ. *το αυτοκι²νητο² μας χάλασε*), αποκοπή και αφαίρεση (π.χ. *το² 'πες*), αλλαγή μέρους λόγου (π.χ. *αυτός είναι υπε²ρ*, πρβ. *υπερ της εκλογής*), ευθυγράμμιση (π.χ. *και² ψηλός και² χοντρός: είναι και² αυτό* = κοντά στα άλλα), σε αποσιώπηση (π.χ. *ήθελα να σου πώ να²αα...*, πρβ. *νά σου πώ! = έλα να σου πώ!*), μεταγλωσσική χρήση (π.χ. *το «απο²» είναι πρόθεση*), συλλαβισμός (π.χ. *η²-συ²-νο²-δο²ς...*)·
- τόνος 3: έμφαση (π.χ. *πήραν και³ ρούχα και³ έπιπλα, όλα τους τα κλέσαν: το βιβλίο μου³. το³ απορρυπαντικό*), αντιδιαστολή (π.χ. *ο Γιω³ργος ήταν, όχι ο Νι²κος*), αναφώνηση (π.χ. *προ³σεχε!*).

2) Τόνος υποτονικός / υπότονος / ημίτονος (τόνος 1)

Ο τόνος αυτός έχει διακριτική λειτουργία σε ζεύγη λέξεων (πρβ. *ε¹να παιδι² περιμένε στη στάση* – *ε²να παιδι² περιμένε στη στάση*, μπορεί όμως να ερμηνευτεί ως τόνος εξάρτησης, βλ. παρακάτω το 3) και μπορεί να τροποποιηθεί επιφανειακά σε:

- τόνος 2: πρβ. *παλια¹ σκού²πα* → *παλιο²σκουπα* (αναγκαστικά, γιατί μεταβάλλεται σε τόνος σύνθετης λέξης).

Δέν τροποποιείται όμως σε τόνος 3.

3) Τόνος βασικός (τόνος 2)

Ο βασικός τόνος μπορεί να τροποποιηθεί σε:

- τόνος 0: έγκλιση (π.χ. *σάν νά_ητανε*, πρβ. *σάν να ήτανε*), αφαίρεση (π.χ. *τό 'πες*), συντακτικά σχήματα (π.χ. *έρθει_δεν_έρθει*, πρβ. *έρθει, δε²ν_έρθει*), απηχητικές εκφορές (π.χ. *—Πού το βρήκες; —Που_το βρήκα;!)*, τονικές διορθώσεις (π.χ. *α²ρχισαμε¹* αντί *αρχι²σαμε*), παραγωγή (π.χ. *πο²δι* → *ποδα²ρι* κλπ.), σύνθεση (π.χ. *παλια² σκού²πα* → *παλιο²σκουπα* κλπ.), υποτέλεια (π.χ. *ήταν ψηλός σα²ν κι εμένα* – *ήταν ψηλός_σαν κι εμένα_σα²ν είδε πως...* – *σαν_είδε πως...*: πρβ. *η φωνή του έτρεμε, μόνο που δε²ν έκλαιγε* – *η φωνή του έτρεμε, μόνο που δεν_έκλαιγε* = λίγο έλειψε να κλάψει).
- τόνος 1: συντακτική ενότητα (όπως σε υποτέλεια στοιχείων, π.χ. *τερα²στιο, ψηλο²σπίτι* → *τερα¹στιο ψηλο²σπίτι* κλπ., σε σύνδεση στοιχείων, π.χ. *το αυτοκι³νητο¹ μας* = το δικό μας αυτοκίνητο), φρασεολογική ενότητα (π.χ. με τροπικά ρήματα: *ε¹κανε_χρη²ματα_πη¹ρε τηλε²φωνο_πα¹ει_να πεί_στι*), αλλαγή μέρους λόγου (π.χ. *αυτός_που λε¹ς έφυγε και...* = αυτός, άν θέλεις να μάθεις... – *αυτός που λε²ς έφυγε και...* = αυτός τον οποίο αναφέρεις...).
- τόνος 3: έμφαση, αντιδιαστολή, αναφώνηση, προσφώνηση κλπ. (π.χ. *το³ απορρυπαντικό*, πρβ. *το απορρυπαντικό [σου λέω = αντιδιαστολή] και μόνο αυτό [= έμφαση], Μαρι³α!*), πρίν απο παύση (π.χ. *μη³ν... , ξέρεις, αρχίσει πάλι τα ίδια!*: αρνητικό μή).

4) Τόνος υπερτονικός (τόνος 3)

Ο τόνος αυτός εμφανίζεται κανονικά σε επιφωνήματα (όπου παρουσιάζονται και άλλοι τόνος, π.χ. *σι²α και αράξαμε!*, πρβ. *σ¹τ! – σου³τ!*), σπάνια σε ελάχιστα ζεύγη της μορφής *ο ατελει²ωτος αυτός δρόμος με κούρασε* (δέν βλέπω να τελειώνει η κατασκευή του κλπ.) – *ο ατελει³ωτος αυτός δρόμος με κούρασε* (πότε θα φτάσουμε); *ατελει³ωτο τέλος πάντων αυτό το μυθιστόρημα σε συνέχειες!* – *αυτό το μυθιστόρημα σε συνέχειες έμεινε ατελει²ωτο*, και μπορεί να τροποποιηθεί σε:

- τόνος 1: *που¹φ_τί_ταν αυτό;! (εξασθένηση του που³φ!)*: *α¹ να χαθείς_δεν_ντρέπεσαι!* (πρβ. *α³ να χαθείς!*).
- τόνος 2: μεταγλωσσική χρήση (π.χ. *άρχισε τα α²χ και τα βα²χ*, πρβ. *α³χ!, βα³χ!*), μεταφορική χρήση (π.χ. *εμπρο²ς μα²ρς, μήν καθυστερήσουμε*, πρβ. αντίθετα τα παραγγέλματα *εμπρο³ς!, μα³ρς!*).
- τόνος 4: *α⁴ααχ!*

4.3 Συνδυασμοί με άλλα προσωδιακά στοιχεία

Οι τροποποιήσεις συνδυάζονται συχνά με άλλα προσωδιακά στοιχεία και μπορούν να εμφανίσουν παρόμοιες κλίμακες (π.χ. παύσεις, βλ. Σετάτος 1985), όπως:

- συνεκφορά σε συντακτικό σχήμα: *ήρθε_δεν_ήρθε και...*
- εμφαιτικός (υπερτονικός) τόνος με παύση: *α³_παραίτητο!_τι³_ποτε_δεν_ξέρει_ο³λλα_τα_καταστρέφει!*
- ελλειψη παύσης: *μηχανη³_α¹νθρωπος* (παύση 1) – *α²νθρωπος_μηχανή* (παύση 2) – *ανθρωπομηχανή* (παύση 0, αρμός σύνθετης λέξης στο *ανθρωπο+μηχανή*): *ήρθε_πολύ³_νωρίς_για_να_μπορέσω_να_φύγω_ήρθε_πολύ²_νωρίς_για_να_μπορέσω_να_φύγω_μήνες_τώρα_προβάλλετε_ο²ταν_δέ_βρίζετε_ο_ίδιος_τις_δυσμενείς_κρίσεις_των_αντιπάλων_μου* (σε κάθε περίπτωση που δέν βρίζετε) – *μήνες_τώρα_προβάλλετε_ο¹ταν_δέ_βρίζετε_ο_ίδιος_τις...* (παρόλο που θα θέλατε κι εσείς να βρίζετε).
- επιτονίσεις: απηχητικός λόγος (π.χ. —*Δε²ν_του_το_ει²πες;* —*Δεν_του_το_ει³πα;!*), εστίαση έμφασης (π.χ. *α²ς_έρθει = ποιός_τον_λογαριάζει; — ας_ε³ρθει! = ποιός_τον_εμποδίζει; και_τί_δέν_έγραψε_αυτός; — και_τί_δεν_ε³γραψε_αυτός! = έγραψε_τα_πάντα;*
- μακρύνσεις: *φε³ερ' τα_επιτέλους!* (έμφαση) – *φε³ρ' τα_είπα!* (αντιδιαστολή) – *φέρ' τα_όλα!* (καθημερινή ομιλία) – *φέρ' τα_ο³λλα!* (έμφαση στο όλα)· *φφφ³γε!_μή_σου_πώ_τίποτε — «φ³γε»_μου_είπε_τί_μου_λές_τώρα;!*
- συλλαβισμός: *τι³-πο³-τε³!_μήν_επιμένεις!* (πρβ. *τι²-πο²-τε²*: συλλαβισμός σε υπαγόρευση κλπ.)
- ρυθμός εκφοράς: *ο_γιατρο²ς_και_φιλο²σοφος_A — ο_γιατρο¹ς_και_φιλο²σοφος_A*, πρβ. *και_ο_ιατροφιλοσοφος_A_το_λεωφορείο_ήταν; — το_λεωφορείο_η¹τανε²;_ποτε^{2/3}_δεν_τον_ει¹χα_δει²_έτσι — ποτε²_δε¹ν_τον_είχα_δει_έτσι — δε²ν_τον_ει¹χα_δει²_έτσι_ποτε².*
- χασμωδία: η KNE δέν δέχεται χασμωδίες εντός των μορφημάτων (εκτός των λόγιων στοιχείων, όταν δέν προσαρμίζονται στη δημοτική φωνητική λόγω συχνής χρήσης, πρβ. *δι_άθεση_‘κέφι’ — δι_άθεση*, όταν δέν εμφανίζεται τάση μονοσυλλαβισμού, π.χ. *ποιήμα → ρίμα*) αλλά μεταξύ τους, π.χ. *λέω* (πρβ. *λέγεις → λές; αγαπάω και αγαπώ_πάει και_πά_ει_θηρίο, θηρία* αλλά *παιδί, παιδι_ά*), πρβ. *χά_ιδι / χάδι, βο-η_θώ / βό_ηθα_Παναγιά!* (συνίζηση ως τάση αποφυγής της χασμωδίας στο γλωσσικό αίσθημα της δημοτικής).

4.4 Λειτουργίες των τροποποιήσεων του τόνου

Οι λειτουργίες είναι πολυπληθείς και λίγο ερευνημένες. Ορισμένες έχουν παρατηρηθεί απο παλιά, όπως οι επιτονισμοί της έμφασης, της υπογράμμισης, της αντιδιαστολής, των επιφωνημάτων, άλλες μόλις άρχισαν να γίνονται αντικείμενο συστηματικής μελέτης, όπως οι τόνοι και οι επιτονίσεις, οι παύσεις, οι επιμηκύνσεις και συντμήσεις κλπ., και οι συνδυασμοί μεταξύ τους και με άλλα στοιχεία. Τα στοιχεία αυτά δέν είναι περιθωριακά αλλά εντελώς βασικά και προσφέρουν στη γλώσσα ανεξάντλητες δυνατότητες για δημιουργική χρήση και αντιμετώπιση των αναγκών κοινωνίας και προσώπων, για διάκριση φορτίσεων και φρασεολογικών ενοτήτων, για έκφραση συναισθηματικών και ψυχολογικών καταστάσεων, για εμπλουτισμό των επιπέδων της γλώσσας.

Έτσι μπορούμε να έχουμε:

- αντιθετικές διαφοροποιήσεις με εναλλαγές τόνων, π.χ. δε²ν πα¹ει να... (= δέν ταιριάζει να) – δε¹ν πα²ει να (= δέν με ενδιαφέρει αν): πρβ. και δε²εε μπα¹ να κάνει ό,τι θέλει – δε μπα² να κάνει ό,τι θέλει· κάποιες ε²κτακτες κινήσεις των αθλητών (= εκτός προγράμματος) – κάποιες ε³κτακτες κινήσεις των αθλητών (= εξαιρετικές):
- φρασεολογισμούς, π.χ. πα να πεί οτι... (πρβ. αντίθετα πάει / πηγαίνει να πεί οτι...), πρβ. και το έκανε μο³νο και μο¹νο για να μας πεισιμώσει, ενώ θα περιμέναμε το έκανε μο²νο και μο³νο για... (πρβ. το έκανε μο²νο για να...):
- μεταφορικές χρήσεις σε αντίθεση με ουδέτερες, π.χ. χαλα²ει ο κο³σμος (= διαφθείρεται κλπ.) – χαλα¹ει ο κο³σμος (= γίνεται φασαρία), πρβ. δέ χάλασε ο κόσμος! (= δέν είναι τίποτα, μήν ανησυχείς!) – δέ χάλασε (ακόμη) ο κόσμος:
- έμφαση, υπογράμμιση και αντιδιαστολή, π.χ. ε¹χεις δουλεια²; (τώρα που σε θέλω κλπ.) – ε^{2/3}χεις δουλεια¹; (εργάζεσαι κάπου);, πρβ. —E²χει κα³τι μάτια, κα³τι χειλη, ε³να πόδι... —E²να πόδι; (ειρωνικά): ε¹κλέγω δέν συλλέγω·
- πλάγιο ή έμμεσο λόγο, π.χ. τι² φέρνει μιά ξαφνική βροχή; (ερωτηματική πρόταση) – τι¹ φέρνει μιά ξαφνική βροχή (τίτλος κλπ.): πρβ. τι² καλά περάσαμε! (αναφώνηση) – του είπα τι¹ καλά περάσαμε (δευτερεύουσα πρόταση): τι² σημαίνει να ζεις μόνος; – τι¹ σημαίνει να ζεις μόνος – κατάλαβε τι¹ σημαίνει να ζεις μόνος – τι³ σημαίνει να ζεις μόνος;!; νά σου πώ! / άκου να σου πώ! (το να παίρνει τον τονισμό του άκου):
- λεπτές αντιθέσεις κλπ., π.χ. γει²τονες να σου πετύχουν! (= δέν είναι σωστοί γείτονες) – γει³τονες να σου πετύχουν! (= όχι αυτοί, που δέν είναι πραγματικοί γείτονες): παίζον το ε²να δυ²ο (= εναλλάσσουν μεταξύ τους την μπάλα) – ε¹να δυ²ο (= ένα «2», αόριστο άρθρο) – ε²να δυ²ο (= ένα «2», αριθμητικό) – ε²να, δυ²ο... (μέτρηση πραγμάτων) – ε³να δυ²ο (όχι δύο «2» κλπ.), πρβ. και ε²ν, δυο² – ε²ν δυο² – ε²ν δυ²ο ε²ν (ποικίλες προσταγές), δυ²ο... τρει²ς... (αρίθμηση όντων καθώς διακρίνονται – δυο¹ τρει²ς (περίπου): Μια² φορα² κι ε¹ναν καιρο²... (αρχή πρότασης και παραμυθιού) – Μια¹ βροχερή μέρα του 19... (αρχή μυθιστορήματος):
- φρασεολογήματα, π.χ. ει²ναι που ει²ναι βλάκας (= σε αυτό οφείλεται) – ει³ναι που ει¹ναι βλάκας κάνει και τον έξυπνο (= δέν φτάνει που είναι βλάκας κάνει...): ει¹ναι να μη²ν ει²ναι κανείς μαζί του όταν... (= δέν συμφέρει να είναι κανείς...): αυτό²ς είναι – (ουδέτερο) – αυτό³ς ει²ναι κι αν ει¹ναι – (= δέν τον ξεπερνά κανείς σε...) – αυτό³ς κι αν ει¹ναι χαζός... (= αν είναι κάποιος χαζός, αυτός είναι): ε²λα όμως που σε θέλω! – (μα) ε³λα όμως που σε θέλω! (= έτσι είναι, αλλά εγώ σε θέλω):
- συνδυασμό γλωσσικών μέσων, π.χ. α¹α-φτο²ς είν' ο κόσμος (= τί περιμένεις): ναι²αιαι↑ – ναι¹↓ (= έτσι ακριβώς είναι, μήν αμφιβάλλετε!): αλλά τι² νομίζεις; (= μήπως νομίζεις κάτι άλλο); – αλλά³, τι² νομίζεις;! (= εμ έτσι είναι, τί φαντάζεσαι;!): πρβ. και δεν ντρε³πεςαι! (επιφωνηματικά, ενώ δέν ντρέπεσαι, απορία):
- διαφοροποιήσεις λόγων στοιχείων, π.χ. μετά + αιτιατική (μετά το Πάσχα, πρβ. και θα σε δώ μετά) – μετα + γενική (μετα χαράς / βίας), υπέρ + αιτιατική (υπέρ το μέτρο / δέον) – υπερ + γενική (υπερ πατρίδος), παρά + αιτιατική (παρά τον θόρυβο / τη θέληση / τον ειδικό απεσταλμένο) – παρα + δοτική (σύμβουλος παρα τω ειδικώ απεσταλμένω / τω πρωθυπουργώ), πρβ. και πάρα (πάρα πολύ), παρά (καλύτερα

αδύνατος παρά χοντρός· καλύτερα λίγο παρά πολύ), παρα μία τεσσαράκοντα, παρ' όλα αυτά·

- διαφοροποιήσεις μερών λόγου, π.χ. αυτός πα²λι όλο αντιρρήσεις (= ξανά, επίρρημα) – αυτός πα¹λι όλο αντιρρήσεις (= απο την πλευρά του, μόριο)· αυτός μα²λιστα – αυτός μα¹λιστα... (= επιπλέον)· τράβα εκεί πέρα που σου λέω – τράβα_εκειπε¹ρα που θα μου πείς... (απο κυριολεξία επιρρηματικού προσδιορισμού το εκεί πέρα κατέληξε μόριο περιφρόνησης)·
- αντιθέσεις φορτίσεων, π.χ. ανθρώπιнос (ουδέτερο) – α(ν)θρωπινός (φορτισμένο)· ρωσικός / τουρκικός (ουδέτερα) – ρώσικος / τούρκικος (φορτισμένα)· γυναικείος (λόγιο) – γυναικίος (δημοτικό)· πρβ. και ανδρικός – αντρίκιος, οικονομικός – οικονομίστικος κλπ.

Υπάρχουν και διαφοροποιήσεις απο λανθασμένες εκφορές, π.χ. (απο την τηλεόραση) για να μήν παραμιλάω πάλι σήμερα αντί για να μήν πα¹ραμιλα²ω πάλι σήμερα δεσμευ³τηκε να προκηρυ²ξει εκλογές αντί δεσμευ²τηκε να προκηρυ³ξει εκλογές (η έμφαση αφορούσε την προκήρυξη) κλπ.

5. Ποικιλία τονισμού

Μετακινήσεις και τροποποιήσεις τόνων δημιουργούν, όπως είδαμε, ποικιλίες τονισμού και λειτουργιών. Η ποικιλία όμως του τονισμού είναι μεγαλύτερη και τείνει να ακολουθήσει τυποποιημένες κατηγορίες, σχήματα και πρότυπα (π.χ. οι επιρρηματικές χρήσεις προθέσεων τονίζονται), αλλα μπορεί να εμφανίζει και ακαθόριστες ή αμφίβολες καταστάσεις, όπως είναι:

- συνδυασμοί μετακινήσεων και τροποποιήσεων, π.χ. η προ¹λογικο²τητα¹ τους·
- πρό των εκλογών / πρό του φαγητού κλπ., αλλα προ καιρού / προ τριών ετών / προ δύο εβδομάδων / προ πέντε λεπτών, πρβ. και προπαντός / προπάντων αλλα και πρό του κινδύνου – προ του κινδύνου να...·
- κατα τον εχθρό – κατά των εχθρών αλλα και κατα διαβόλου, κατά της συμβάσεως, πρβ. κατα πάνω – είμαι κατά·
- (εδώ) παρακάτω – πάρα κάτω (= ακόμη πιό κάτω)·
- υπο την εξουσία του... / υπο τον όρο / μορφή / υπ' ατμόν / υπ' αριθμόν, πρβ. υπόψη – θέλει να με έχει υπό·
- έφυγε αφού την είδε (= όταν) – έφυγε αφού τον είδε (= επειδή), αλλα και έφυγε αφού¹ τον είδε, πρβ. αφού / αφού¹ / αφού² το λές εσύ έτσι θα είναι·
- με ρώτησε_γιατί ήρθε να τον δεί (ερωτηματικό γιατί) – με ρώτησε, γιατί ήρθε να τον δεί (αιτιολογικός σύνδεσμος = επειδή), αλλα και με ρώτησε γιατί¹ ήρθε να τον δεί (?).·
- τα μάτια σου δεκατέσσερα, δεκατέσσερις μαθητές – δέκα τέσσερα, δέκα πέντε... (αρίθμηση)·
- ει²τε θέλεις ει²τε δε² θέλεις αυτός θα... (λογική εκτίμηση) – ει¹τε_θέλεις_ει¹τε_δε_θέλεις αυτός θα... (αδιάφορο, πρβ. θε²λεις_δε_θε¹λεις)·
- το κάνεις αυτό επειδη² δε² θέλεις; (σε ρωτώ) – το κάνεις αυτό επειδη¹_δε_θέλεις; (ή κάτι άλλο συμβαίνει, πές μου!)·
- ούτε πέντε λεπτά δέν άργησα και θύμωσε (είμαι βέβαιος οτι άργησα λιγότερο απο πέντε λεπτά) – ουτε_πέντε_λεπτά_δεν_άργησα και θύμωσε (πρβ. ρυθμό, 4.3)·

- *εμπρός!*: [embrós!] (παρακελευσματικό) – [embróos!] (όταν δέν ακούστηκε το προηγούμενο embrós!) – [embróss!] (επιτιμητικά κλπ.) – [embró_ís!] (μάγκικα)·
- *τί μου_λές*; [tʰí mulés?] (= δέν είναι τίποτα να το προσέξει κανείς, πρβ. *μπά!*).

6. Συμπεράσματα

Η ΚΝΕ διαθέτει άτονα, υπότονα, υπέρτονα στοιχεία (λέξεις κλπ.). Ο τόνος μπορεί να μετακινείται κατα την κλίση, παραγωγή, σύνθεση, σύνταξη. Τονίζονται οι ουσιώδεις, βασικές λέξεις (μέρη του λόγου) και είναι άτονες πολλές βοηθητικές (γραμματικοί δείκτες, μόρια κλπ.). Η μετακίνηση του τόνου σε ονόματα και ρήματα γίνεται για λόγους συστήματος (πρβ. νόμο τρισυλλαβίας, π.χ. *έλυσα* – *λύσαμε* κλπ.), ιστορικής συνέχειας (π.χ. κλίση ουσιαστικών, όπως *άνθρωπου*, ρημάτων, όπως *έλυσαν*), επιπέδων της γλώσσας (π.χ. *άνθρωποι* – *ανθρώποι*), διακριτικής λειτουργίας (πρβ. *άνθρωπο* – *ανθρώπω*(ν), *γράφει* – *γραφεί*). Η αμετακινήσια του τόνου φέρνει σε αντίθεση λεξιλογικά στοιχεία, η μετακίνηση κλιτικές μορφές και σύνθετες λέξεις (καταβίβασμός στην παραγωγή, αναβίβασμός στη σύνθεση, όπου έχουμε και αμετακινήσια, πρβ. *παλιόσκουπα* – *παλιοσκούπα*).

Οι τόνοι μπορεί να τροποποιούνται στην ίδια θέση, κατα μήκος της κλίμακας 0–1–2–3–4. Οι τόνοι 0, 1, 3 αντιτίθενται στον τόνο 2 (διακριτική λειτουργία σε ελάχιστα ζεύγη: $\omega^0\varsigma$ – $\omega^2\varsigma$, $\epsilon^1\text{νας}$ – $\epsilon^2\text{νας}$, $\epsilon^3\text{λα!}$ (= *λέγε!*, *σε άκουσα*) – $\epsilon^2\text{λα!}$ (θα μπορούσαν όμως να θεωρηθούν αποτελέσματα των γενικότερων χαρακτηριστικών της εξάρτησης / υποτέλειας και έντασης, πρβ. $\epsilon^2\text{να παιδί έπαιζε στον κήπο}$ – $\epsilon^1\text{να παιδί έπαιζε στον κήπο}$: αριθμητικό – αόριστο άρθρο), αλλά μπορούν να τροποποιηθούν σε τόνο 2. Ο τόνος 2 (βασικός) μπορεί να τροποποιηθεί σε τόνο 0, 1, 3, όταν δέν αντιτίθεται σε αυτούς. Ο τόνος 3 μπορεί να τροποποιηθεί σε τόνο 2 (μεταγλωσσική χρήση) και 4. Οι τροποποιήσεις των τόνων, στις οποίες μπορούν να συμβάλουν και άλλα γλωσσικά στοιχεία (προσωδιακά κλπ.), παρουσιάζουν συστηματικότητα (π.χ. υποτέλεια με καταβίβαση, ανεξαρτησία με αναβίβαση, απηχητικότητα, μεταγλωσσική χρήση, συλλαβισμός, υπογράμμιση κλπ.) και εκτελούν ποικίλες λειτουργίες (γενικές: εξύψωση / ανύψωση, ατονία / χαλαρότητα, ειδικές: συντακτικές, επίπεδα γλώσσας, έμφαση, αντιδιαστολή, μεταφορικές χρήσεις κλπ.).

Η εξέλιξη μιάς ζωντανής γλώσσας, όπως η ΚΝΕ, παρουσιάζει συνεχή δημιουργία νέων τύπων, σχημάτων, φρασεολογιών, συντάξεων κλπ. με βάση τα στοιχεία του τονισμού και συνήθως / συχνά μαζί με άλλα γλωσσικά στοιχεία.

Βιβλιογραφία

- Σετάτος, Μ. 1982. «Παρατηρήσεις στον τονισμό της κοινής νεοελληνικής», *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* 2, 1–16.
- . 1985. «Παύσεις και προσωδιακά στοιχεία στην κοινή νεοελληνική», *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* 3, 201–217.
- . 1994α. «Διαφοροποιητικές λειτουργίες προσωδιακών στοιχείων στην κοινή νεοελληνική», *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* 15, 33–58.
- . 1994β. «Μετατροπισμοί της κοινής νεοελληνικής», στο Μ. Σετάτος, *Γλωσσολογικές Μελέ-*

- τες. *ΕΕΦΣΠΘ, Περίοδος Β΄, Τεύχος Τμήματος Φιλολογίας, Παράρτημα 4*. Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ, 39–54.
- Τριανταφυλλίδης, Μ. 1991. *Νεοελληνική γραμματική (της δημοτικής)*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη].